

В. В. Дуркалевич,

доктор філологічних наук, доцент

(Дрогобицький державний педагогічний університет імені Івана Франка)

wiktoria.durkalewicz@gmail.com

ORCID: 0000-0001-6639-3204

ВИСЛОВИТИ ШОА. ПРОБЛЕМА МОВИ В ОПОВІДАННЯХ ЕРВІНА ШЕНКЕЛЬБАХА

У статті виокремлено й проаналізовано кілька функціональних рівнів мови збірки Е. Шенкельбаха "Перша ніч у Шатана" (2005). З'ясовано моделюючий характер мови персонажа (мовні стратегії виживання; мова як ключ до розуміння культури і способ перебування у ній; гендерна і соціолектна перспектива функціонування мови), описано особливості розгортання авторської поетичної системи (мова як діалогічна структура; сновізійна поетика як спосіб реактуалізації світу, знищеного Загладою), розглянуто особливості конституювання антропологічного (участь мови у процесах відкриття і творення тожсамості) й семіотичного (трансформація приватного акту спогадування у сенсовісні процеси культурної пам'яті; імперативний характер семіотизації травматичного досвіду Заглади) дискурсів.

Ключові слова: Ервін Шенкельбах, Бруно Шульц, Дрогобицьк, Шоа, оповідання, дитячий наратор, спогади, досвід, мова, тожсамість, автобіографія.

Постановка проблеми. Пізні спроби опису жаского досвіду Шоа з перспективи дитячого наратора, із його особливим світовідчуттям і світорозумінням, витворили у польськокомовній літературі окреме текстуальне поле. Йдеться тут передусім про "Божого коня" (1996) В. Діхтера, "Чорні сезони" (1998) М. Гловінського, "Дівчинку у червоному плащику" (2001) Р. Лігоцької. Цікаво, що процес формування цього текстуального поля не припиняється. Навпаки, продовжують з'являтися нові голоси зацілілих, а відтак й нові способи розповідати про травматичний досвід виживання у часи Заглади. Промовистим у цьому плані прикладом можна вважати збірку оповідань Е. Шенкельбаха "Перша ніч у Шатана" (2005), де світової слави фотограф намагається осмислити власний досвід Шоа, реконструюючи його дрогобицьку і варшавську топографію. Дослідження згаданої збірки у подальшому сприятиме, зокрема, її послідовному вписуванню у компаративну (наприклад, проблематика моделювання дитячого наратора-зацілілого) й історико-літературну (сфера реалізації проєктів написання нових, зокрема українських, історій літератури) перспективи.

Аналіз останніх досліджень. Літературні способи оповіди Шоа постійно змінюються. Відтак й наука про літературу перебуває у пошуках нового інтерпретаційного інструментарію, вчиться освоювати мову, часто провокативну і профануючу, якою говорить поосвенцімський наратор [1], виробляє адекватний літературно-критичний [2] й історико-літературний інструментарій [3]. Дочекалася свого дослідника й проблематика дитячого наратора, що розглядається передусім у категоріях "стлумленої єврейської тожсамості" й стратегій функціонування фрагментарної композиції текстів про Шоа [4]. Засигналізовано особливості розгортання межового, такого, що функціонує на перетині автобіографії і літературної фікції, статусу дитячої нарації зацілілого [5]. Запропоновано аналіз "міфологічного жанру" як способу освоєння краєвиду пам'яті наратора із травматичним досвідом Заглади [6]. Бракує натомість дослідження надзвичайно важливого для розуміння текстів Е. Шенкельбаха мовного аспекту та способів його репрезентації.

Метою цієї статті є здійснення аналізу функціональних рівнів мови у збірці оповідань Е. Шенкельбаха "Перша ніч у Шатана".

Виклад основного матеріалу дослідження. У контексті досліджуваної збірки оповідань мова репрезентує різні структурні рівні й характеризується багатьма семіотичними реєстрами. Йдеться тут, зокрема, про зв'язок мови із актами читання, говоріння і писання. Одним із виразно окреслених рівнів прояву мови можна вважати функціональне поле головного персонажа. Читання для нього виявляється ключем до світу культури й одним із способів буття у світі: "Відколи я навчився читати, магія шрифтів, відбитих чорною фарбою на білому папері, полонила мене назавше. Я кохав книги чистою любов'ю. У той нереальний час, коли Земля оберталася ще навколо Сонця, я складав їх на столику біля ліжка, одну на іншу. Підставу цієї паперової колони творили передплачувані, а потім дбайливо оправлювані моїм батьком різномовні альбоми з репродукціями картин великих малярів, грубі атласи, вестерни і трилери, що найчастіше перекладалися з англійської і французької, а на самісінькому вершку, рівно поскладані красувалися кольоровими обкладинками зшитки "Зорро", "Лорда Лістера", "Світу пригод" і "Каруселі" [7: 12]. Оповідач виробляє також власну техніку читання: "Книги я почитував найчастіше паралельно. Коли мене втомлювали довжелезні описи "Потопу" чи "Quo Vadis", я клав на місце один з оздоблених томів "Повного зібрання" Сенкевича, сягаючи натомість по скромніші видання "Отця Бравна" Честертона, ескапади Арсена Люпена чи кримінальні головоломки Шерлока Холмса" [7: 12]. Читання є й

розпізнавальною ознакою сім'ї оповідача. Спогад, що сягає "нереального часу", видобуває образи батьків, занурених у лектуру, відкриває їхні улюблені тексти й авторів. Натомість "реальний" час, час катастрофи, актуалізує низку інших вимірів мови, серед яких – мова як елемент стратегії виживання. Йдеться тут про розмовну мову, точніше – мови, і текст. В умовах постійної загрози, переховувань і втеч герой повинен бути готовим розповідати нові історії й робити це мовами, яких вимагають обставини: "У тих метриках вписане моє нове прізвище й ім'я. Його ініціали, дата і місце народження ідентичні і відповідають правдивим даним, але один з документів написаний латинським алфавітом, інший – кирилицею. У майбутньому, як мене навчено, я користуватимусь тільки одним з них, залежно від подій, що відбуватимуться навколо мене [...] Тепер я постійно повторюю у пам'яті своє нове ім'я і прізвище по черзі обома мовами" [8: 34–35]. Знання мов справді рятує героя у небезпечній ситуації, даючи можливість уникнути запровадження до гетта ("пригадуючи собі мою бездоганну українську й опановану у часи совіцької окупації російську, я починаю міцно ляяти обидвох чоловіків тими мовами" [8: 79]). Знання польської, української й російської сигналізує також про суспільно-політичну й мовно-культурну ситуацію містечка, з якого походить оповідач. Своєю чергою, стильові реєстри мови актуалізують гендерну й соціолектну проблематику, що виразно усвідомлює й сам наратор: "Як то хлопці, удома і школі ми спілкувалися у двох лінгвістичних сферах: гладкій і вишуканій в щоденному житті, у контактах з батьками й братами і сестрами, у шкільних письмових працях, у спілкуванні з учителями й вульгарній мові вулиці, на вжиток наших власних, хлопчачих потреб" [8: 79]. В екстремальній ситуації виживання саме цей неконвенційний вимір мови рятує героєві життя. У часи війни мова, з одного боку, ділить світ на "своїх" і "чужих", розтинає час на "тоді" і "тепер", розмежує простір на "там" і "тут", з іншого, – сама піддається натисковій алієнації й амбівалентності. У такому статусі опиняється, зокрема, німецька мова, яка є мовою улюблених книг матері оповідача, й одночасно мовою злочинців, котрі вбивають матір. Мова катів захлинається у сміхові, вересках, лайці й наказах, від яких залежать долі беззахисних жертв.

У семіотичному полі оповідача мова виконує й іншу надзвичайно вагомую функцію – автоідентифікаційну. Незрозумілий для наратора текст, вирізьблений на численних мацевих старому дрогибицького кіркута, відкриває пласти втраченої тожсамості, оголюючи прірву міжпоколіннєвого розриву: "Ближче цвинтаря образ щораз більше увиразнювався. Донедавна розмазані контури починали повільно перетворюватися у надгробки з різною градацією сірості. Для підкреслення цієї абстрактної композиції з каменю з'являлися більші й багатші пам'ятники з білого алебастру чи відполірованого, як дзеркало, чорного мармуру. Усі надгробки були вгорі заокруглені. Їх витесано на подоби непотрібної вже тепер нікому Книги Книг. На кам'яних плитах були вириті у незрозумілому для мене алфавіті якісь загадкові написи. Вони нагадували єгипетські ієрогліфи, сакральні символи вимерлих племен майя і ацтеків або дивні знаки магів Далекого Сходу. Знаючи, що цією мертвою мовою користувалися колись мої далекі предки, я часто приглядався до них у задумі, намагаючись збагнути їх таємничий зміст, однак – надаремне" [7: 16]. Травматичний досвід Заглади змушує героя до формулювання фундаментальних, у контексті самоідентифікаційних процесів, запитань: "Ким я є? Ким я буду?" [8: 32].

Іншим рівнем, на який варто звернути увагу, є функціонування мови як авторської поетичної системи. У цьому плані вагому роль відіграє діалогічний й інтертекстуальний характер збірки "Перша ніч у Шатана". Як слушно зауважив С. Яжемський, у цій збірці "Усі оповідання мають автобіографічний характер, проте вони не є фактографічними *sensu stricto*, бо автор, повертаючись до років війни, повертається одночасно до часів дитинства, коли на світ дивляться по-іншому. Звідси досить незвична поетика цієї книжки, яка справді має у собі щось з сонної візії, а її мова, особливо у першому оповіданні, перебуває під впливом Шульцової прози, повної метафор, символічних образів, й одночасно балансує [...] між автобіографією і літературною фікцією" [5]. Дослідник застерігає також, що використання елементів Шульцової поетики для опису знищення єврейського світу є дещо ризикованим. Тут С. Яжемський перегукується із міркуваннями І. Кертеша, для якого Заглади не слід описувати мовою, що існувала до концтаборів. Можна, однак, спробувати зрозуміти вибір саме такої, а не іншої поетики, звернувшись до реальної, не міфологічної, біографії автора "Першої ночі у Шатана". Батько Е. Шенкельбаха, Б. Шенкельбах, був відомим дрогибицьким фотографом, приятелем Б. Шульца, якому постачав скляні пластини для створення "Ідолопоклонної книги": "... дзвінок у двері... це до мого батька прийшов його приятель, наш близький сусід з предивним, скісно завершеним обличчям, яке нагадувало птаха, що готується відлетіти... батько приготував йому як завше картонну коробочку, повну використаних пластин зі скла... на почорнілих пластах емульсії проявлених негативів людина-птаха буде видряпувати сталевим штихелем ілюстрації до своїх фантазмагоричних оповідань... спогади далі пересувають стрілки годинника... ось наш сусід подає моїй мамі книжку... на його запалих щоках бликає несмілива усмішка... мати перегортає обкладинку... на першій сторінці напис: Бруно Шульц "Санаторій під Клепсидрою" і написана темно-зеленим чорнилом присвята... мати усміхається, дякує і подає долоню, яку він з глибоким уклоном цілує..." [9: 100]. Відтак постать автора "Цинамонових крамниць" могла б, як здається, асоціюватися нараторові "Першої ночі у Шатана" із втраченим під час війни родинним колом, бути його своєрідною метонімією. Своєю чергою образ міста із Шульцової діалогії

зберіг автентичний досвід простору дитинства, міфологічної топографії, якої не встигла ще торкнутися Заглада. Реальний Дрогобич дев'яностих давно цю ауру втратив. Шульцова метафора зберігатиме її завше. Переймати Шульцову міфологію означає прокладати мости-метафори між посттравматичним тепер і світом з-перед катастрофи: "Поволі, луска за лускою, опадають пласти часу. Неначе у трансї торкаюся потрісканої стіни дому і гладжу поруччя сходів, що ведуть до нашого тодішнього помешкання. // Світ навколо мене починає вирувати... стрілки годинника повертають навспак зі швидкістю блискавиці... я завмираю на межі яви і сну... йду тепер вуличками мого дитинства... у його скриньці стрічки спогадів... на екрані моєї пам'яті з'являються щоразу інші образи часу тамтих померлих днів..." [9: 99].

Повертатися до того, що найважливіше, можна лише у слові і через слово. У цьому контексті слід говорити про третій рівень функціонування мови у творах Е. Шенкельбаха – онтологічний, безпосередньо пов'язаний із Шульцовою філософією й міфологією слова. За Шульцом, "Поезія – це короткі поєднання сенсу між словами, несподіване відродження первинних мітів" [10: 19]. Для автора "Міфологізації дійсності", неназване – не існує. Назвати щось "означає включити його в якийсь універсальний сенс" [10: 19]. Позбавлене контакту із власною прабатьківщиною, слово черствіє, плитшає, зупиняється у своєму рості. Слово у його поточному значенні є лише квазісловом, позірним двійником, звітрілою й збляклою тінню первослова, яке "кружляло довкола сенсу світла, було великою універсальною цілістю" [10: 19]. Однак навіть у "просіяній", "освоєній", затертій житейською практикою іпостасі слово не перестає відсилати до своєї міфічної прабатьківщини: "Оперуючи поточним словом, ми забуваємо, що маємо справу з фрагментами давніх і вічних історій, що, наче варвари, будемо наші домівки з уламків скульптур і статуй богів. Щонайтверезіші наші поняття – це далекі похідні від мітів і давніх оповідей. Немає серед наших ідей анічого, що не виринуло б із мітології – не було би перетвореною, перевтіленою мітологією" [10: 19–20]. Слово наділене пам'яттю про міфологічну правітцівщину, про закладену у ній ідею цілісності і сенсовності, а тому "воно прагне до відрощування, відродження, до відновлення повноти сенсу. Життя слова полягає в тому, що воно пнеться, пружинить до тисячі поєднань, як почетвертоване тіло вужа з легенди, частини якого шукають одна одну в темряві" [10: 19]. У мандрівці-поверненні слово на власний спосіб намагається подолати наслідки довготривалого розщеплення-фрагментації-розпаду: "Але коли накази практики послаблюють свої вимоги, коли слово визволяється з-під цього примусу, залишається наодинці з собою і повертає собі власні права, тоді в ньому відбувається регресія, протилежний напрямок руху, тоді воно прямує до давніх зв'язків, до відновлення у *сене* [...]" [10: 19]. Стихія первопочатків, міфологічної глибини повертає слову його автентичність, а отже, й здатність включати людину та її світ у "якийсь універсальний сенс". Повернення слова до своїх праджерел, неминує тяжіння його до цілісності, відродження "давніх і вічних історій" розуміється як творчий процес, ідентифікується із поезією: "[...] таке прямування слова до материзми, його тугу за поверненням, тугу за словесною правітцівщиною, називаємо поезією" [10: 19]. Поезія створює унікальну ситуацію, у якій одновимірне, затерте численними вживаннями фрагментарне слово здатне повернути собі втрачені сенси, набуваючи статусу первослова: "У поета слово ніби опам'ятовується, повертається до свого сутнісного сенсу, розквітає і спонтанно розвивається за своїми власними законами, віднаходить свою цілість" [10: 20]. Саме поет здатен призвести до раптових зіткнень і спалахів сенсу, відкриваючи у такий спосіб нові горизонти для слова. Завдяки поетові слово-мова із "тіні" світу перетворюється на "метафізичний орган" людини, здатний осенсовлювати дійсність за допомогою міфів.

Звідси Шенкельбахове пригадування-творення *ab origine* за допомогою закоріненого у дрогобицькому мікрокосмі сновізіяного слова. Таке слово дає можливість впоратися із травматичним досвідом Шоа, перетворюючи індивідуальні переживання зацілілого в інтерперсональний культурний наратив. Про важливість онтологічного й антропологічного виміру слова, букви, тексту для Е. Шенкельбаха сигналізує також мотто, яке, серед іншого, відсилає до логоцентричного дискурсу філософії Е. Жабеса, а покликання на К. Ясперса у видавторському коментарі акцентує на потребі проговорювання травматичного досвіду війни як шляху до розширення самознання й необхідності остерігати перед можливим повторенням катастрофи.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Проблема мови у збірці Е. Шенкельбаха "Перша ніч у Шатана" є чітко виражена і характеризується функціональною та структурною багатоаспектністю. Кожному із виокремлених функціональних рівнів – персонажа, авторської поетичної системи, онтологічного й антропологічного дискурсів – притаманні відповідні семіотичні процеси, які увиразнюють трансформацію приватного спогадування зацілілого в акт культурної пам'яті. Перспектива подальших досліджень вбачається у виявленні, типологізації й аналізі зв'язків, що існують між мовою спогадування й моделюванням образу іншого у збірці Е. Шенкельбаха "Перша ніч у Шатана".

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Czapliński P. Zagłada i profanacje / P. Czapliński // Teksty Drugie. – 2009. – № 4. – S. 199–213.
2. Czapliński P. Zagłada jako wyzwanie dla refleksji o literaturze / P. Czapliński // Teksty Drugie. – 2004. – № 5. – S. 9–22.
3. Panas W. Pismo i rana / W. Panas. – Lublin : Dabar, 1996. – 155 s.
4. Krupa B. Opowiadzieć Zagładę. Polska proza i historiografia wobec holocaustu (1987–2003) / B. Krupa. – Kraków : Universitas, 2013. – 565 s.
5. Jarzębski J. Losy wykluczonych / J. Jarzębski // Tygodnik Powszechny. – 2006. – № 5. – Режим доступу : <https://www.tygodnikpowszechny.pl/losy-wykluczonych-129069>.
6. Głowacka D. In a Double Voice: Representation of the Holocaust in Polish Literature, 1980–2011 / D. Głowacka // The Holocaust as Active Memory : the Past in the Present / [eds. M. L. Seeberg, I. Levin, C. Lenz]. – New York : Routledge, 2013. – P. 45–67.
7. Schenkelbach E. Ostatni dzień sierpnia / E. Schenkelbach // Pierwsza noc u Szatana. – Kraków : Austeria, 2005. – S. 11–27.
8. Schenkelbach E. Pierwsza noc u Szatana / E. Schenkelbach // Pierwsza noc u Szatana. – Kraków : Austeria, 2005. – S. 31–94.
9. Schenkelbach E. Kamień pokryty zielonym mchem / E. Schenkelbach // Pierwsza noc u Szatana. – Kraków : Austeria, 2005. – S. 97–101.
10. Шульц Б. Мітологізація дійсності / Б. Шульц // Літературно-критичні нариси / [опрац. та передм. М. Кітовської-Лісяк. Пер. з польськ. та післямова В. Менюк]. – К : ДУХ І ЛІТЕРА, 2012. – С. 19–21.

REFERENCES (TRANSLATED & TRANSLITERATED)

1. Czapliński P. Zagłada i profanacje [The Shoah and Profanation] / P. Czapliński // Teksty Drugie [Second Texts]. – 2009. – № 4. – S. 199–213.
2. Czapliński P. Zagłada jako wyzwanie dla refleksji o literaturze [The Holocaust as a challenge for literary reflection] / P. Czapliński // Teksty Drugie [Second Texts]. – 2004. – № 5. – S. 9–22.
3. Panas W. Pismo i rana [Writing and Wound] / W. Panas. – Lublin : Dabar, 1996. – 155 s.
4. Krupa B. Opowiadzieć Zagładę. Polska proza i historiografia wobec holocaustu (1987–2003) [Talking about Extermination. Polish Prose and Historiography in Face of the Holocaust (1987–2003)] / B. Krupa. – Kraków : Universitas, 2013. – 565 s.
5. Jarzębski J. Losy wykluczonych [The Fate of the Excluded] / J. Jarzębski // Tygodnik Powszechny [The Catholic Weekly]. – 2006. – № 5. – Rezhym dostupu : <https://www.tygodnikpowszechny.pl/losy-wykluczonych-129069>.
6. Głowacka D. In a Double Voice: Representation of the Holocaust in Polish Literature, 1980–2011 / D. Głowacka // The Holocaust as Active Memory : the Past in the Present / [eds. M. L. Seeberg, I. Levin, C. Lenz]. – New York : Routledge, 2013. – P. 45–67.
7. Schenkelbach E. Ostatni dzień sierpnia [The Last Day of August] / E. Schenkelbach // Pierwsza noc u Szatana [First Night with Shatan]. – Kraków : Austeria, 2005. – S. 11–27.
8. Schenkelbach E. Pierwsza noc u Szatana [The First Night with Satan] / E. Schenkelbach // Pierwsza noc u Szatana. – Kraków : Austeria, 2005. – S. 31–94.
9. Schenkelbach E. Kamień pokryty zielonym mchem [A Stone Covered with Green Moss] / E. Schenkelbach // Pierwsza noc u Szatana [First Night with Shatan]. – Kraków : Austeria, 2005. – S. 97–101.
10. Shultz B. Mitologizatsiia diisnosti [The Mythologization of Reality] / B. Shultz // Literaturno-krytychni narisy [Literary-Critical Sketches] / [oprats. ta peredm. M. Kitovskoi-Lysiak. Per. z polsk. ta pislamova V. Menok]. – К : DUKh I LITERA, 2012. – С. 19–21.

Дуркалевич В. В. Выразить Шоа. Проблема языка в рассказах Эрвина Шенкельбаха.

В статье выделено и проанализировано несколько функциональных уровней языка сборника Е. Шенкельбаха "Первая ночь у Шатана" (2005). Исследован моделирующий характер речи персонажа (речевые стратегии выживания, язык как ключ к пониманию культуры и способ пребывания в ней; гендерная и социолектная перспектива функционирования языка), показаны особенности развертывания авторской поэтической системы (язык как диалогическая структура; онейрическая поэтика как способ реактуализации мира, уничтоженного Шоа), рассмотрены особенности конституирования антропологического (участие в процессах открывания и создания идентичности) и семиотического (трансформация частного акта воспоминания в смыслопорождающие процессы культурной памяти; императивный характер семиотизации травматического опыта Шоа) дискурсов.

Ключевые слова: Эрвин Шенкельбах, Бруно Шульц, Дрогобыч, Шоа, рассказ, детский рассказчик, воспоминания, опыт, язык, идентичность, автобиография.

Durkalevych V. V. Toward the Expression of Shoah. Language Issue in Erwin Schenkelbach's Stories.

Language represents different levels and is characterized by different semiotic registers in the context of the investigated collection of narratives. In particular, it relates to the language connections with acts of reading,

speaking and writing. One of the clearly defined levels of language manifestation can be considered the functional field of the main character. Reading for him is the key to the world of culture and one of the ways of being in the world.

Child narrator also creates his own reading technique – parallel simultaneous reading. Reading is meaningful sign of the narrator's family life too. Narrator's memories bring out images of reading parent, their favourite books and authors. Catastrophe carries a quantity of different dimensions of language, among which language as a strategy of survival. Stylistic speech registers actuate gender and sociolect issue. Unconventional dimension of language saves life of the hero in extreme survival situations. In the times of war language, on the one hand, divides world into ours and strangers, cuts the time for then and now, on the other hand, language is subjected to the pressure of alienation and ambivalence. Language also plays significant role in the process of hero's self-identification. Traumatic experience of Shoah motivates the narrator to formulate fundamental questions in the context of self-identification processes. An important level of language functioning in short stories is the level of author's poetic system with its dialogical and intertextual peculiarities. This level is influenced by B. Schulz's prose, E. Jabès' poems and K. Jaspers' concept of talking through the Second World War traumatic experience.

Phenomenon under analysis requires further examination, including the involvement of a wider range of comparative materials connected with survivors' experience of Shoah from the child narrator modelling perspective. Specificity of the creation of the Other in E. Schenkelbach's short stories deserves for a separate subject conversation. This will be the subject of our further research studies.

Key words: *Erwin Schenkelbach, Bruno Schulz, Drohobych, Shoah, short story, child narrator, memories, experience, language, self-identity, autobiography.*